

मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यातील दुष्काळाचे चित्रण

प्रा. डॉ. सतीश कामत

प्र. प्राचार्य / मराठी विभागप्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट
ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग. ४१६ ६०१

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. शेती हेच भारतीयंच्या उपजीविकेचे महत्वाचे साधन आहे. परंतु भारतात पडणारा पाऊस लहरी स्वरूपाचा म्हणून ओळखला जातो. हा बेभरवशाचा पाऊस कधी कमी, कधी जास्त तर कधी अजिबातच पडत नाही. त्यामुळे कुठे पाणीटंचाई, कुठे अवर्षण तर कुठे ओला दुष्काळ या नैसर्गिक संकटांचा सामना करावा लागतो. १३९६ ते १४०८ असा सलग बारा वर्षे महाराष्ट्रात पडलेला दुर्गादेवीचा दुष्काळ सर्वश्रुत आहे. या दुष्काळाने गांजलेल्या लोकांनी त्या काळात मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर केले. मनुष्यप्राण्यांसह सर्व सजीवांचे जनजीवन मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित झाले. दुष्काळामुळे लोकांचे जगणे अशक्यप्राय होते. पाणीटंचाई, चाराटंचाई, बेरोजगारी, रोगराई, उपासमार, कुपोषण, कर्जबाजारीपणा, आत्महत्या असे अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात. दुष्काळाचे भीषण आणि रौद्ररूप रेखाटताना दत्ता देसाई म्हणतात, "दुष्काळाचे परिणाम एवढे भीषण असत की, अन्नधान्य आणि पाण्याच्या अभावी गावेच्या गावे ओस पडत आणि हजारो-लाखो लोक मृत्युमुखी पडत. अन्न आणि पाण्याच्या शोधात लाखो लोकांना स्थलांतर करावे लागे. या आपत्तीमुळे अक्षरशः सगळे समाजजीवन उध्वस्त होऊन जाई. राजे,

सरंजामदार, मोठे व्यापारी, सावकार, जमीनदार इत्यादी मूठभर लोक वगळता सगळी जनता दुष्काळात होरपळून निघे."१ दुष्काळाचे असे भयंकर परिणाम लोकांच्या जीवनावर होत होते.

हवामान बदलाचे आणि दुष्काळाची चित्रण करणाऱ्या मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांचा शोध प्रस्तुत निबंधात घ्यावयाचा आहे. १९०३ साली प्रकाशित झालेल्या 'पिराजी पाटील' या कादंबरीपासून हा विचार करता येईल. सुका आणि ओला दुष्काळ हे विषय घेऊन निर्माण झालेल्या कादंबऱ्यांतून दुष्काळ आणि त्यामुळे निर्माण झालेल्या विदारक परिस्थितीचे चित्रण केले गेले आहे. १९०३ ते १९४८ या काळात ब्रिटिश राजवटीत एकूण अकरा मोठे दुष्काळ पडले.२ या काळात हवामान बदलाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्याही मोठ्या प्रमाणात लिहिल्या गेल्या आहेत. ग.ल. ठोकळ, र.वा. दिघे, म. भा. भोसले, उध्व शेळके, अण्णाभाऊ साठे, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, रणजित देसाई या कादंबरीकारांनी दुष्काळ हा विषय कादंबऱ्यांतून मांडला. धनुर्धारी यांनी 'पिराजी पाटील' या कादंबरीत पाणीटंचाईचे प्रभावी चित्रण केले आहे. सर्व नक्षत्रे कोरडी गेल्याने दुष्काळाची परिस्थिती उद्भवते. पिण्यासाठीही पाणी मिळत नाही. शेती तर अक्षरशः करपून जाते. कादंबरीचा नायक म्हणतो, "मळ्यातल्या विहिरी अगदी कोरड्या ठणठणीत झाल्या. पाण्याचा टिपूस नाही!"३ इंग्रजी

राजवटीतील दुष्काळाचे विदारक रूप येथे पाहावयास मिळते. स्वातंत्र्योत्तर काळात लिहिलेली बनगरवाडी १९५५ ही कादंबरीही त्या दृष्टीने महत्वाची आहे. दुष्काळामुळे एका खेडे गावाची होणारी वाताहत व्यंकटेश माडगूळकर यांनी मांडली आहे. मास्तर म्हणून नोकरीला आलेल्या राजाराम सौंदनकरला कारभारी म्हणतो, "पाण्याची वरड हाय गा वाडीला. उन्हाळ्यात पार वाळवण हुतं" ४ सगळी बनगरवाडी पाण्याअभावी ओस पडायला लागते. मेंढपाळ मेढ्यांसह परमुलखात जातात. विहिरी आटल्याने प्रसंगी चिखल मिश्रित पाणी प्यावे लागते. दुष्काळाने गांजलेल्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करण्यात लेखक कमालीचा यशस्वी झालेला आहे.

'चारापाणी' या रा. रं. बोराडे यांच्या कादंबरीत पाणी आणि चान्याच्या संकटामुळे सजीवांचे कसे हाल होतात याचे चित्रण आलेले आहे. नायक गावी आल्यावर त्याला या दुष्काळाची प्रचिती येते. बाजेवर बसून अंधोळ करावी लागणे, अंगावरून ओघळणारे पाणी धुनी भांड्यासाठी वापरणे, पाण्याअभावी नवजात अर्भकाचा मृत्यू होणे, तळ गाठलेले पाणी उपसतांना तोल जाऊन जीव जाणे अशा घटना उपरोक्त कादंबरीमध्ये येतात.

'तहान' या कादंबरीत पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न हाताळला आहे. सदानंद देशमुख यांनी दुष्काळामुळे विदर्भातील जनजीवन कसे विस्कळीत झाले याचे चित्रण केले आहे. बबन शेवाळे या दुष्काळाचा फायदा घेऊन पैसे कमावण्याचा प्रयत्न करतो. बैलगाडीतून पाणी आणून गावकऱ्यांना विकतो. सारंगपूरमध्ये घरी आले आलेल्या पाहुण्याला तांब्याभर पाणी मिळू शकत नाही. या कादंबरीतील लक्ष्मण नंदूला म्हणतो, "...वाटलं तर जेवून जा आमच्या घरून. पण पाणी नका मागू गिलासभरबी... पाणीच नाई घरात...आमीच त तहान लागली की एका एका

घोटात नल्डा अन् ओठ वल्ले करून आल्यावानी करतो..."५ दुष्काळामुळे अशी दयनीय अवस्था झालेली आहे नदी, विहिरी, हापसे सगळेच कोरडे पडल्यामुळे लोकांनाही नाइलाजाने पाणी विकत घ्यावे लागते. दुष्काळाचा गैरफायदा घेऊन बबनसारखा माणूस पाणी विकून पैसा कमवतो. दुष्काळाने गांजलेल्या जीवनाची एक वेगळी बाजू लेखकाने येथे मांडली आहे. सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास' ही आणखी एक महत्त्वपूर्ण कादंबरी आहे. पावसाची सर्वच नक्षत्रे कोरडी गेल्याने दुष्काळाचा कराल पंजा विदर्भाभोवती आवळला जातो. पाण्याअभावी अंकुरलेली पिके करपून जातात. विषारी कीटकनाशके लावलेले दाणे खाल्ल्यामुळे सर्वत्र पक्षी मरून पडतात. सांजोळ आणि परिसरातील शेती, शेतकरी, निसर्ग या सगळ्यांची दुष्काळाने झालेली दैना रेखाटण्यात देशमुख यशस्वी ठरले आहेत.

'पांगिरा' ही कादंबरी विश्वास पाटील यांनी दुष्काळग्रस्त 'पांगिरा' गावाला केंद्रस्थानी ठेवून लिहिली आहे. पाण्याचा अमर्याद वापरामुळे पाणीटंचाईचा कसा सामना करावा लागतो याचे सूचक चित्रण येथे लेखकांनी केले आहे. अधिक पैसे कमावण्याच्या लोभापायी लोक नैसर्गिक साधनसंपत्ती ओरबाडू लागले आहेत. नगदी पिके घेऊन पाण्याचा अमर्याद वापर करत आहे. त्यामुळे उन्हाळ्यात पाणी पातळी खालावते आणि पाणीटंचाईचा सामना करावा लागतो. पाणी प्रश्नाची झळ गावकऱ्यांना बसतेच, परंतु नदीतील मासे, खेकडेही तडफडून मरतात. याचे प्रत्ययकारी चित्रण विश्वास पाटील यांनी केले आहे. त्या काळात गिताबाईसारखी सुहृदय स्त्री आपल्या भाजीपाल्याचे पाणी बंद करून गावकऱ्यांना पिण्यासाठी पाणी उपलब्ध करून देते. म्हणजे अडचणीच्या काळातही माणुसकी जपणाऱ्या व्यक्तींचे

चित्रण करून लेखकाने समाज्यातील चांगुलपणाचा परिचय करून दिला आहे.

मराठवाड्याला तर दुष्काळाचा नेहमी फटका बसतो. रेखा बैजल यांनी 'जलपर्व' या कादंबरीतून केळी आणि मोसंबीचे पीक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या व्यथा मांडलेल्या आहेत. पाण्याअभावी मराठवाड्याचा विकास कसा खुंटला आहे ते लेखिकेने सांगितले आहे. पाण्याअभावी मराठवाड्यात उद्योग सुरू करायला कोणी उत्सुक नाही. परिणामी येथील जनता दारिद्र्याने गांजलेली आहे. शेतकऱ्यांना शासन मदत करते. परंतु ही मदत तुटपुंजी असते. त्यातून मूळ प्रश्न सुटत नाही. म्हणून शाश्वत विकास करायचा असेल तर कायमस्वरूपी पाण्याची व्यवस्था व्हायला हवी, असे या कादंबरीतून सुचवले गेले आहे.

अंधार तिथला संपत नाही (भालचंद्र देशपांडे), पांढर (रवींद्र शोभणे) मध्ये मराठवाडा आणि विदर्भातील दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर कथानकाची मांडणी केली आहे. तर बळ (सतीश जाधव) मध्ये पश्चिम महाराष्ट्रातील पाणीटंचाईचा प्रश्न मांडला आहे. 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' मध्ये आनंद विंगकर यांनी अवेळी कोसळणाऱ्या पावसामुळे शेतकऱ्यांचे हातातोडाशी आलेले पीक कसे उद्ध्वस्त होते व शेतकरी आत्महत्येसाठी कसा प्रवृत्त होतो याचे प्रत्ययकारी चित्रण केलेले आहे. शेतातील पीक शेतकऱ्याला तारणारे असते, पोटाला अन्न देणारे असते. कर्जाचा विळखा सैल करणारे असते. परंतु अवेळी पाऊस येतो आणि सगळ्या स्वप्नांची राखरांगोळी होते. यशानाना आणि लक्ष्मी हे दांपत्य आत्महत्या करते त्या शेतकरी कुटुंबाची करून कहाणी प्रस्तुत कादंबरीत मांडली गेली आहे.

एकूणच हवामान बदलामुळे दुष्काळासारखे भयंकर संकट आ वासून उभे राहते. पाणीटंचाई, चाराटंचाईचा सर्वाधिक त्रास माणसांना आणि मूक

जनावरांना सोसावा लागतो. इतकेच नव्हे तर उपासमार आणि मृत्युलाही सामोरे जावे लागते. रोगराई आणि महागाई तर दुष्काळात अधिकच फोपावते. स्वार्थी, संधीसाधू लोकांकरता दुष्काळ इष्टापती ठरतो. गावातले सावकार सर्वसामान्यांची, शेतकऱ्यांची पिळवणूक करतात. कर्जाचा डोंगर फुगत जातो. परिणामी जमीनही सावकार गिळंकृत करतो. आजही देशात शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या आत्महत्यांना दुष्काळ आणि कर्जबाजारीपणा कारणीभूत असल्याचे स्पष्टपणे दिसते. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही उज्वल भारतीय परंपरेची झपाट्याने होणाऱ्या न्हासाची खूण ५ म्हणावी लागेल. दुष्काळाने गावेच्या गावे उस पडतात. दुष्काळाचे चित्रण करणाऱ्या पिराजी पाटील, बनगरवाडी, शापित या कादंबरीतून स्थलांतराचे अनेक संदर्भ आले आहेत. दुष्काळात सर्वात जास्त हाल हे मुक्या जनावरांचे होतात. खरे तर शेतकऱ्यांच्या संसाराला हातभार लावणारे हे पशुधन शेतकऱ्याला नाईलाजाने खाटकाच्या दावणीला बांधावे लागते. गाईगुरांची विक्री करावी लागते. दुष्काळाचे असे आर्थिक दुष्परिणामही अनेक कादंबऱ्यातून मांडलेले दिसून येतात. त्याचेही चित्रण मराठी कादंबऱ्यांमध्ये आलेले आहे. बेरोजगारी, चोऱ्या, दरोडे, पाणीचोरी यामुळे सामाजिक स्वास्थ्य बिघडून जाते.

थोडक्यात हवामान बदलामुळे, तापमानात वाढ झाल्याने या दुष्काळाचे आरिष्ट कोसळते. त्याचे सूक्ष्म चित्रण मराठीतील अनेक कादंबऱ्यांमधून आले आहे. दुष्काळामुळे प्रचंड स्वरूपात जीवित आणि वित्तहानी होते. स्थलांतराचा परिणाम मुलांच्या शिक्षणावर होतो. शाळा सोडून द्यावे लागते. तहान, पांढर, शापित अशा कादंबरीतून हे परिणाम ठळकपणे मांडले गेले आहेत. एकूण मराठी कादंबरीच्या माध्यमातून दुष्काळाचा, हवामान बदलाचा समाजावर

कसा दुष्परिणाम होतो याचे वास्तव चित्रण उपरोक्त कादंबरीकारांनी केले आहे, असे म्हणता येते.

संदर्भ

१. दत्ता देसाई, महाराष्ट्रातील दुष्काळ, मागोवा प्रकाशन, पुणे, १९८७, पृ. १०
२. तत्रैव, पृ. १७
३. माडगूळकर व्यंकटेश, बनगरवाडी, मौज प्रकाशन, मुंबई, २००९, पृ. ७
४. धनुर्धारी, पिराजी पाटील, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २०००, पृ. ८४
५. देशमुख सदानंद, तहान, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, मुंबई, १९९८, पृ. १५
६. गंधारे द. के., शेतकऱ्यांची हाक, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ. १०

